

פרק שלישי: החינוך העל-יסודי בחמ"ד

1. החלוקה של מוסדות החינוך העל-יסודי בחמ"ד לסוגיהם

בחמ"ד קיימים כיום ארבעה סוגים מרכזיים של מוסדות בחינוך העל-יסודי: ישיבות תיכוניות, אולפנות, תיכונים עיוניים ותיכונים מקיפים. במובן הטכני ההבדל המרכזי בין סוגי המוסדות הוא שבישיבות ובאולפנות נלמדים מקצועות היהדות במספר גדול יותר של שעות הוראה ובאיכות גבוהה יותר, מאשר בתיכונים העיוניים והמקיפים, אך כמובן שההבדלים הינם משמעותיים יותר כפי שנראה להלן.

על מנת להבין את ההבדלים בין בתי הספר נייעזר רבות ב"סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי" שנערך בשנת תשנ"ט על ידי החוקרים ישראל ריץ' ואברהם לסלוי. על המטרות החינוכיות השונות של בתי הספר ועל הדגשים בכל אחד מה ניתן ללמוד מהלוחות הבאים הסוקרים את דעתם של התלמידים על המטרות החשובות והדגשים המרכזיים של בית הספר בו הם לומדים, ועל מידת ההזדהות שלהם עם המטרות והדגשים הללו:

לוח מס' 6: אחוז התלמידים שבחרו במטרות החינוכיות המוצגות בלוח כחשובות ביותר בעיני המוסד ובעיני התלמיד לפי סוג בית הספר בשנת תשנ"ט

מטרות חינוכיות	ישיבה תיכונית		תיכון עיוני		תיכון מקיף	
	המוסד	התלמיד	המוסד	התלמיד	המוסד	התלמיד
לקיים מצוות	52.6	34	35.9	23.3	47.1	26.5
לאהוב כל יהודי גם אם דעותיו שונות משלך	37.3	53.2	35.9	45	45.2	44.7
למנוע ככל האפשר פילוג בעם ישראל	29.8	47.6	33.3	31	21.2	32
לסובלנות וכיבוד דעתו ואורח חייו של הזולת	24.1	43.9	42.2	55.9	46.3	38.1
להמשך לימודים תורניים	65.6	17.9	24.7	7.2	18.4	14.1
לכבד את רשויות החוק והמשפט	5.5	13.6	22.7	27.5	23.1	27.3
להישגים תורניים גבוהים	39.4	11.8	12.6	7.7	11	12.2
להישגים גבוהים בלימודים כלליים	16	19.7	34.9	24.7	42.2	41
לכבד כל אדם (גם ערבי) באשר הוא	3.4	18.2	26.8	40.6	22.3	30.5
להערכת השכלה כללית (ספרות, מוזיקה ואומנות)	2.8	16.1	24.3	23.1	17.1	18.9
להתנחל בכל חלקי ארץ ישראל	23.6	24.3	6.3	13.6	6.3	14.6

* על פי אברהם לסלוי וישראל ריץ', "סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי", בית הספר לחינוך

אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 73.

לוח מס' 7: אחוז התלמידות שבחרו במטרות החינוכיות המוצגות בלוח כחשובות ביותר בעיני המוסד ובעיני התלמידה לפי סוג בית הספר בשנת תשנ"ט

מטרות חינוכיות	אולפנה		תיכון עיוני		תיכון מקיף
	התלמידה	המוסד	התלמידה	המוסד	
לקיים מצוות	36.4	63	27.4	47.3	29.2
לאהוב כל יהודי גם אם דעותיו שונות משלך	56.7	47.5	47.4	34.6	46.8
למנוע ככל האפשר פילוג בעם ישראל	43.2	33.7	44.8	21.8	26.9
לסובלנות וכיבוד דעתו ואורה חייו של הזולת	52.5	41.9	65.9	53	50.4
להמשך לימודים תורניים	7.5	22.2	8.6	19.2	11
לכבד את רשויות החוק והמשפט	12.5	5	11.3	12.5	13.9
להישגים גבוהים	13	28.7	5.7	17.8	10
להישגים גבוהים בלימודים כלליים	19	24.2	17.1	51.3	37.5
לכבד כל אדם (גם ערבי) באשר הוא	28.8	7.8	39.5	18.5	42.5
להערכת השכלה כללית (ספרות, מוזיקה ואומנות)	20.1	8	20	21.2	23.8
להתנחל בכל חלקי ארץ ישראל	10.4	17.7	12.2	2.9	8.3

* עובד על פי אברהם סלוי וישראל ריץ, "סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי", בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 74.

ניתן לראות שבעוד שבקרב הישיבות התיכוניות והאולפנות יש דגשים גבוהים יותר על המשך לימודים תורניים, הישגים תורניים גבוהים או התנחלות בארץ ישראל, הדגש בקרב התיכוניים העיוניים והמקיפים הוא גבוה יותר דווקא בתחומים הנתפסים כתחומי חולין: סובלנות לזולת, הישגים גבוהים בלימודים כלליים, כיבוד רשויות החוק והמשפט והערכה להשכלה כללית. הלוח מציג גם פערים מעניינים בין השקפות התלמידים ובין האופן שבו הם תופסים את השקפת המוסד בו הם לומדים, אך נושא זה חורג מחוץ מעיסוקנו ולכן לא נעמיק בו.

2. מאפייני התלמידים במוסדות השונים

הרקע חברתי-כלכלי של אוכלוסיית התלמידים בישיבות ובאולפנות גבוה בצורה משמעותית מהרקע חברתי-כלכלי של תלמידי התיכוניים כפי שמלמד הלוח הבא:

לוח מס' 8: אחוז התלמידים והתלמידות לפי סוג בית הספר ורמה חברתית-כלכלית של המוסד בשנת תשנ"ט

רמה חברתית-כלכלית				
תלמידות		תלמידים		
נמוכה	גבוהה	נמוכה	גבוהה	
18.1	24.9	17.4	32.6	ישיבה תיכונית/אולפנה
31.3	25.7	30.2	19.8	תיכון
49.4	50.6	47.6	52.4	סה"כ

* על פי אברהם לסלוי וישראל רייץ, "סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי", בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 20.

נתוני הלוח מציגים את הרקע החברתי-כלכלי של תלמידי התיכונים העיוניים והמקיפים ביחד, אך חשוב להבין שאוכלוסיית התלמידים בתיכונים העיוניים מייצגת חתך אוכלוסייה דומה למדי לאוכלוסיית התלמידים בישיבות ובאולפנות, ואוכלוסיית התלמידים במקיפים היא המייצגת בעיקר את התלמידים מרקע חברתי-כלכלי נמוך יותר. נתון נוסף שמציג את ההבדל בין המוסדות השונים הוא המוצא העדתי של האב בקרב הבנים והבנות במוסדות השנים:

לוח מס' 9: אחוז התלמידים והתלמידות לפי מוצא עדתי של האב וסוג בית הספר על פי סקר תלמידי כיתות י"ב שנת תשנ"ט

מוצא עדתי של האב						
תלמידות			תלמידים			
מזרחי/מערבי	מערבי	מזרחי	מזרחי/מערבי	מערבי	מזרחי	
1.9	44.3	53.9	2.1	56	41.9	ישיבה תיכונית/אולפנה
2.8	48.9	48.3	1.9	45.5	52.6	תיכון עיוני
2.6	8.8	88.7	1.9	8.4	89.7	תיכון מקיף

* על פי אברהם לסלוי וישראל רייץ, "סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי", בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 27-28.

אם כן, בעוד בקרב המקיפים כ-90% מבין התלמידים הינם ממוצא מזרחי, בקרב תלמידי הישיבות, האולפנות והתיכונים העיוניים רק כ-50% הינם ממוצא זה. סקר תלמידי כיתות י"ב מאפשר לנו לבחון את עולמם הדתי של התלמידים במוסדות השונים. הסקר בחן את ההקפדה של התלמידים על מצוות בסיסיות כדוגמת כשרות, שבת ותפילין, ואת האמונות הדתיות שלהם כדוגמת האמונה בקב"ה, במעמד הר סיני, בסגולת ישראל, בהשגחה פרטית, בבאיאת המשיח ועוד. הממצאים מלמדים על הקפדה במצוות גבוהה מכולם בקרב תלמידי הישיבות והאולפנות, ומנגד על הקפדה במצוות דומה יחסית בין הבנים בתיכונים העיוניים והמקיפים, לעומת הקפדה במצוות גבוהה הרבה יותר אצל בנות התיכונים העיוניים לעומת בנות המקיפים.²⁴ לעומת זאת, בתחום האמונה הדתית הממצאים הראו

²⁴ אברהם לסלוי וישראל רייץ, סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי דתי, בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 32-36.

שדווקא הבנים והבנות במקיפים מצהירים על אמונות דתיות באופן יותר נרחב מאשר בתיכונים העיוניים: במקיפים בין 80% ל-95% מהתלמידים הצהירו על עצמם כמאמינים בתחומי האמונה השונים עליהם נשאלו כמפורט לעיל, ואילו בתיכונים העיוניים בין 55% ל-80% הצהירו כך. בישיבות התיכוניות המצב היה דומה לזה שבמקיפים ואילו באולפנות אחוז המאמינות היה הגבוה ביותר: בין 90% ל-100% הצהירו שהן מאמינות בתחומי האמונה השונים.²⁵ נתונים אלו מלמדים על האופי המסורתי של תלמידי המקיפים: מחד, רמת האמונה הדתית של התלמידים במוסדות אלו הינה גבוהה, אך מאידך, רבים מהתלמידים הללו לא מלווים את האמונה הזו בקיום מצוות.

הדרך הפשוטה ביותר לבחון את ההבדלים הדתיים בין בתי הספר היא כנראה לראות את ההגדרה הדתית של התלמידים עצמם:

לוח מס' 10: התפלגות התלמידים באחוזים לפי הגדרה עצמית ולפי סוג בית הספר בסקר תלמידי כיתות י"ב בשנת תשנ"ט

מאוד לא דתי	לא דתי	לא כל כך דתי	די דתי	דתי	דתי מאוד	
1.1	4.5	12.1	17	42.5	22.8	ישיבה תיכונית
1.9	11.6	17.7	26	37.7	5.1	תיכון עיוני
3	11.3	29.1	22.6	29.1	4.9	תיכון מקיף
1.8	7.8	17.7	20.4	38	14.4	סה"כ

* עובד על פי אברהם לסלוי וישראל רייץ, "סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי", בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 42.

לוח מס' 11: התפלגות התלמידות באחוזים לפי הגדרה עצמית ולפי סוג בית הספר בסקר תלמידות כיתות י"ב בשנת תשנ"ט

מאוד לא דתיה	לא דתיה	לא כל כך דתיה	די דתיה	דתיה	דתיה מאוד	
0.7	2.2	6.4	11.2	54.5	25	אולפנה
1.3	3.4	12.8	12.8	60	9.7	תיכון עיוני
2	10.7	23.7	16.7	41.9	5	תיכון מקיף
1.3	5.2	13.5	13.3	51.9	14.8	סה"כ

* עובד על פי אברהם לסלוי וישראל רייץ, "סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי", בית הספר לחינוך אוניברסיטת בר-אילן, שבט תשס"א, עמ' 44.

הלוחות מלמדים כצפוי שבישיבות ואולפנות אחוז המגדירים את עצמם כדתיים הוא הגבוה ביותר, לאחר מכן נמצאים התיכונים העיוניים ולבסוף המקיפים. המעניין הוא שבכל אחד מסוג בתי הספר ניתן לראות שבקרב הבנות יש אחוז גבוה יותר של בנות המגדירות את עצמן כדתיות, אלא שבעוד הפערים בין האולפנות והישיבות, ובין הבנים והבנות במקיפים נעים סביב ה-10%, בתיכונים העיוניים ניתן לראות פער עצום: בעוד שפחות מ-43% מהבנים מגדירים את עצמם כ"דתי מאוד" או "דתי", בקרב הבנות אחוז המגדירות את עצמם כך הוא 70%.

3. התפלגות התלמידים בין המוסדות השונים

התפלגות התלמידים בין המוסדות השונים עברה התפתחות מעניינת בעשרים השנים האחרונות. כפי שמציין מתי דגן, בעבר ראש מינהל החמ"ד, עד שנות התשעים "בתי הספר המקיפים קלטו למעלה מחמישים אחוזים מכלל אוכלוסיית התלמידים בחינוך העל יסודי הדתי. עם התפשטותו של החינוך התורני ליישובי הפריפריה, צומצם מספרם של בתי הספר המקיפים"²⁶. התהליך שדגן מתאר הינו בעצם הקמת מוסדות תיכוניים ישיבתיים ואולפנות רבות באזורי הפריפריה בהם היו בעבר רק תיכוניים. כך למשל, בסוף שנות התשעים ובתחילת העשור שלאחריהן, קמו ישיבות תיכוניות באופקים, נתיבות, שדרות, ירוחם, בית שאן, ובעוד אזורי פריפריה רבים, ובמקומות רבים קמו גם אולפנות. הדבר הוביל לתהליך מהיר בו הישיבות התיכוניות והאולפנות "לקחו את הבכורה" בחינוך העל-יסודי בחמ"ד. כך למשל, כבר באמצע שנות התשעים ניתן לראות שהמקיפים כבר אינם מהווים 50% מאוכלוסיית החמ"ד, וניתן לראות את תחילת עלייתן של הישיבות התיכוניות והאולפנות:

לוח מס' 12: חלוקה של מוסדות החינוך העל-יסודי לסוגיהם בשנת תשנ"ו

אחוזים	מספר תלמידים	מספר מוסדות	
20.5	14,356	68	ישיבות תיכוניות
12.8	8,967	52	אולפנות
37.6	26,424	38	בתי ספר עיוניים
29.1	20,441	48	בתי ספר מקיפים
100	70,188	206	סך הכל

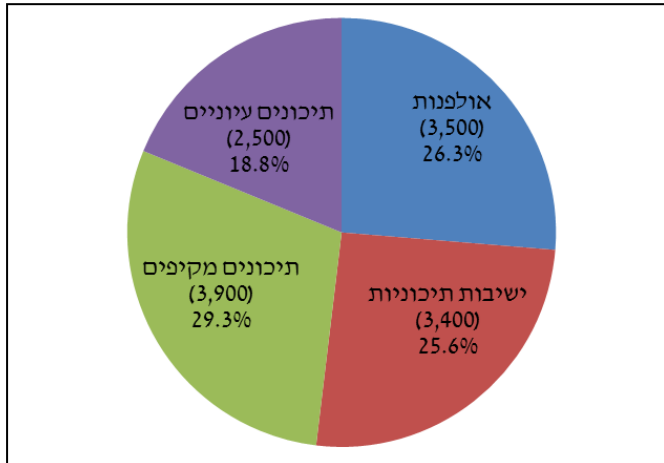
* מעובד על פי מתתיהו דגן, "החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה", משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשס"ו, עמ' 71.

ניתן לראות שהישיבות התיכוניות והאולפנות מהוות בדיוק שליש מאוכלוסיית התלמידים בחינוך העל-יסודי בחמ"ד. נתון מעניין שעולה מהטבלה הינו היחס ההפוך בין כמות המוסדות ובין כמות התלמידים: כמות הישיבות התיכוניות גדולה בהרבה מכמות התיכוניים העיוניים או המקיפים, על אף שמספר התלמידים בישיבות תיכוניות קטן יותר, וכך קורה גם עם האולפנות. סיבה מרכזית לכך היא ההפרדה של בתי הספר בישיבות ובאולפנות בניגוד לתיכוניים בהם גם אם הכיתות מופרדות (וגם זה לא תמיד) הבנים ובנות לומדים לעתים באותו המוסד תחת אותה קורת גג.

בחזור מינהל החמ"ד של שנת תשס"ח התפרסמו נתונים עדכניים לאמצע העשור הקודם ומהם ניתן לראות התחזקות מרשימה של הישיבות התיכוניות והאולפנות הנובעת מהתחזקות המגמות שתיאר דגן, ומהפיכתם של תיכוניים אחדים לישיבות תיכוניות. הנתונים מייצגים את תלמידי כיתות י"ב בלבד, אך לטענת שמואל בורקש שכיהן עד לאחרונה כמפקח הארצי על

²⁶ דגן, החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה, עמ' 69.

החינוך העל-יסודי בחמ"ד, אין הבדל משמעותי בין האחוזים של שנתון אחד ובין האחוזים של ששת השנתונים השונים בחינוך העל-יסודי, כיוון שאין נשירות משמעותית בשלבי התיכון.²⁷ **תרשים מס' 6: מספר ואחוז התלמידים בחינוך העל-יסודי לפי סוג המוסד בשנת תשס"ה**

* עובד על פי חוזר מינהל החינוך הדתי התשס"ח/3 (אייר), עמ' 41.

נתונים דומים על השנים האחרונות נמסרו על ידי שמואל בורקש: לדבריו כמות התלמידים בכיתה י"ב בחמ"ד עומדת כיום על כ-14,000, כאשר כ-50% מהם לומדים בישיבות התיכוניות ובאולפנות (כ-3500 תלמידים בכל אחד מהם), כ-30% (כ-4100 תלמידים) לומדים במקיפים, וכ-20% (כ-2900 תלמידים) לומדים בתיכונים העיוניים. התפתחות זו בחינוך העל-יסודי השפיעה גם על ישיבות ההסדר והמכינות כפי שנראה בפרק הבא של מחקר זה.

4. סיכום ודיון

בפרק זה סקרנו את המוסדות העל-יסודיים השונים הקיימים בחמ"ד וניסינו להצביע על ההבדלים המרכזיים ביניהם ועל ההבדלים המרכזיים בין אוכלוסיית התלמידים של כל אחד מהם. הראנו כי בעוד הישיבות התיכוניות והאולפנות שמות דגש על לימודים תורניים ועל מגמות דתיות, בתיכונים העיוניים ובמקיפים ישנו דגש חזק יותר על תחומים כמו דרך ארץ והשכלה כללית. כמו כן, הראנו כי אוכלוסיית התלמידים במקיפים מגיעה בממוצע מרקע חברתי-כלכלי נמוך יותר מאשר תלמידי המוסדות האחרים. בסיום הפרק עמדנו על מגמה המתרחשת בעשרים השנים האחרונות של התחזקות הישיבות התיכוניות והאולפנות על חשבון התיכונים העיוניים והמקיפים, כך שכיום בישיבות התיכוניות ובאולפנות לומדים כחצי מתלמידי החינוך העל-יסודי בחמ"ד.

²⁷ על בסיס ראיון עם שמואל בורקש עבור מחקר זה מיום כ"א סיון תשע"ב.